

Драгутин Паунић
Милија Ђорђевић

ТРИ СИЛЕ ПРИТИСЛЕ СРБИЈИЦУ

Библиотека
БЕСМРТНА ПРЕТХОДНИЦА

Уредник
Зоран Колунџија

Преснимљено из
Драгутин Паунић, Милија Ђорђевић
ТРИ СИЛЕ ПРИТИСЛЕ СРБИЈИЦУ, приче солунаца,
Народна књига, Београд

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2026.

Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, снимљен или емитован на било који начин: електронски, механички, фотокопирањем или другим видом, без писане дозволе издавача.

ДРАГУТИН ПАУНИЋ
МИЛИЈА ЂОРЂЕВИЋ

ТРИ СИЛЕ
ПРИТИСЛЕ
СРБИЈИЦУ
ПРИЧЕ СОЛУНАЦА

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

Драгутин Паунић
Милија Ђорђевић

ТРИ СИЛЕ
ПРИТИСЛЕ СРБИЈИЦУ

приче солунаца

НАРОДНА КЊИГА
БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА „БАКАР“ – БОР

ЗЛАТНА КЊИГА О „ВЕЛИЧИНИ МАЛЕНИХ“

На први поглед, ова књига била би само још једно у низу сведочанстава о великом ратовању и великој изгибији (како се овде вели) српске војске и народа 1912–1918. године, посебно о „Албанској Голготи“. Уистину, пак, пред нама је сасвим необичан и управо јединствен подухват, о којем се одмах може казати нешто што се ретко, а још ређе с пуним оправдањем, даје рећи: у питању је подвиг и догађај.

Ретко се ко сећао да забележи разговоре са тим нашим „солунским“ ратницима. Па и у том случају, ранији аутори, Милан Шантић пре рата и Антоније Ђурић у најновије време, ишли су за представљањем великих јунака и угледних личности, чија су казивања неизбежно добијала ореол изузетности и хероике. Обичан војник, сељак, привукао је пажњу тек у недавним, углавном магнетофонским, записима Драгоша Симовића, Лале Јевтовић, Владете Р. Кошутића и других, понајвише у часопису „Расковнику“, али и другде – од некадашњег „Света“ до „Књижевне речи“, што је све било врло добро, али и остало сасвим недовољно.

Овде, Драгутин Паунић и Милија Ђорђевић поставили су себи један, рекло би се, доста скроман задатак, који ће се пак показати од неслућених врлина и предности. Они нису тражили ни бирали већ су напросто узели и поразговарали (мора се додати: врло искусно и вешто, зналачки!) са свима преживелим ратницима свога краја, Доње Јасенице, што ће изнети њих 28 на броју, чије су исповести овде верно скинуте с магнетофонске траке. Избор је, дакле била учинила судбина, и они су се томе само усрдно (али и мудро!) приклонили. Тако су у њиховој књизи на окупу сви преживели старци: цео један крај и цело једно стање, и још много, много више!

Поступивши тако чисто и честито, они су то истовремено учинили и веома стручно и научно, дајући нам, први пут, у маломе слику нечег врло великог.

На тај начин, особеност ове књиге није само у необичности оног што се износи, у доживљају страховитог ратног вихора, пропасти и ускрснућа, него, још више, у крајњој обичности њених казивача: све су то, сем два-три изузетка (који готово ничим не одударају од других), прости „редови“ и сељаци (највећи чин, и то стечени, јесте наредник), без признања и одликовања (само један је био добио Карађоћеву звезду па је, плах, изгубио). А ипак то је чудо, и то двоструко: скоро сви они су прави борци и јунаци, и скоро сви истински, рођени приповедачи! Дајући нам само збир и просек, приређивачи ове књиге откривају и потврђују задивљујућу чињеницу: да је тај збир и просек у сваком случају био врло висок!

Онај познати, неизбежни, општи део, углавном географско-историјски у већине казивача сведен је на малу меру. Дајући слику рата они, нарочито, дају свој доживљај тог рата. Тако ова строго документарна књига уистину ври и кипи животом, снажним, напрегнутим, узбудљивим. Рекло би се да су овде заступљени сви гласови, све струне. Као што нико од преживелих ратника из Доње Јасенице није заобиђен ни прескочен, тако ни у овим сведочењима, укупно уоченим, као да ништа није заборављено ни изостављено. То су често „примјери чојства и јунаштва“, другарства и пожртвовања, али и неизбежних суровости и грубости, грозота које се трпе и оних које се повремено, по законима рата, врше. Тако, један прича о свом бежању из немачког ропства и пробијању преко целе Европе да би доспео до своје јединице на Солунском фронту; а други, пак, у часу клонућа подлеже искушењу и постаје бегунац, да би се потом ипак и он вратио својима. Један признаје: „Ја никад нисам нишанио да убијем човека“, а други мирно износи како је смакао властитог (бездушног) командира. Један ће се придржавати савета старијих: „за време рата не пипај у женску“, а други опширно прича о француским и арапским женама и како је и сам тамо залазио у јавне куће. Појављује се ту, повремено, и неизоставна, природна псовка, али и примери старе народне учтивости при помињању „незгодних“ речи („д'извинете, рупа...“, „д'извинете, у бутину“, „д'извинете, за ноге“). На једној страни ту је, рецимо, војник

Драгомир Ђорђевић, који исцрпно и узбудљиво описује стрељање пуковника Аписа у којем је учествовао, између осталог и речи овога над ископаном раком: „За мене је ово мало и плитко!“ А на другој страни, кројач Драгољуб Стојановић као социјалист прати и поздравља Октобарску револуцију и Лењина, уз многе непознате а занимљиве појединости (о добављању забрањене литературе, о Русима на Солунском фронту и тд.).

То су само неки од распона ове изузетно занимљиве књиге која доноси дубоко јединство страдања и несреће. „Снег се црвени за нама“, јер иду боси и крвави, прича један; а други је још сликовитији: „Кроз Албанију, ако не знаш где је пут, само гледај где је пао војник мртав“. Многа места говоре о глади, о ономе што и раније није било непознато: „Мени дадоше два комада коже да их сашијем за опанке, ја сам њих на ватру метнуо и појео!“ (М. Матејић) „Кад нема шта да једеш, пекли смо опанке те смо јели“ (В. Јевђенијевић). Ипак, појединост коју износи изврсни казивач Љубомир Батинић свакако досад у свету није забележена: кроз Албанију, док један војник повраћа, други „притрча па узме да купи оно па једе“. У смрти, на начин великих и посебно модерних писаца, и овде се изједначају противници. Тако у Церској бици: „Газимо батеријом мртве војнике, немаш кад да уклањаш и немаш где од дрвећа да заобилазиш. Да л' су били наши, да л' швапски ти јадници?“ А кроз Албанију, суровији од Албанаца који пресрећу и убијају, показују се албански пси који нападају умрле или умируће војнике, саме коже и кости: „Нема шта да му једе на бутини, него завукао главу и вади му срце и цигерицу“. Тај ланац несрећа прати војнике и наставља се и на Крфу (многа умирања од глади и од јела), па и на мору, на спасоносним бродовима, које вребају и потапају непријатељске подморнице. Штавише, снег који прогони изгнанике кроз Албанију стиже их и на Крфу, где га ни стари Грци не памте. „А ето, каже, Срби дођоше и донеше снег!“

Патње од непријатеља и природних стихија нису никако биле оне једине. Ови припрости сељаци мирно и горко износе како их, чак и у највећој ратној несрећи, злостављају официри: „Бестрага су лоше поступали официри са нама!“ „... Официри су тукли војнике као волове“. Шесторица казивача говоре о батињању војника, и сви са одушевљењем причају како

су у рату, најзад, на захтев савезника, батине биле забрањене. Тако се овде оцртавају две Србије, грађанска и сељачка, обе једнако у несрећи, а често и у јунаштву, али са јазом који их оштро дели...

Патријархални сеоски човек, навикнут извесном старинском реду, овде готово са ужасавањем открива другу страну свога бића о којој није ни сањао. Он прича о поступном огуглавању, огрубљивању и отуђењу. „После огуглаш и само идеш, идеш..." (М. Матејић). „Ма какв страх! Капа се диже са главе само два дана, после не мариш" (Љ. Павловић). Глад је, пак, нешто друго: „Ја сам за спас живота могао да убијем" (Ж. Пантић). „Он ми (један Албанац) даде тај леба. Да ми није дао, ја би га убио и узо би му" (Д. Ђорђевић). Најзад, и умирање постаје нешто најобичније, па се и најмлађи учесник Албанске Голготе, дечак Милован Матић (рођен 1901), мири се са смрћу, али не и са умирањем у туђини. „Само ми било жао да оставим кости овде где није Србија“.

Ипак, кад треба да кажу о оном најтежем, што их је најдубље заболело, то није телесна патња но душевна, и није лична но општа. За Радојицу Петровића најмучнији је био одлазак из Србије: „Сунце залази, Србију напуштам. Никад ми теже није било у животу." За Влајка Милановића то је био повратак у завичај: „Кад сам први пут дошао у село на одсуство видим по капијама црне барјаке и мајке у црним марамама. То ми је било теже и од Албаније и од фронта.“

У позадини и у основи оцртава се извештан вековни епско-херојски дух који и објашњава јунаштво и прегалаштво ових људи. У њиховом животу, песма, на пример има огромну улогу. Регрути из последње одбране уз њу полазе на пут („песма целим путем“) и, после свих мука, она оживљава у туђини, нарочито у Солуну. Кад ничег нема, – ниче песма. Тако Драгомир Ђорђевић памти боравак у Струги по песми једног војника: „Аој Струго, варошице бела / У те нема леба ни одела"! Љубомир Павловић показује велику улогу гуслара код наших исељеника у Америци, који су дошли као добровољци на Солунски фронт: „Питам ја њих зашто и како су дошли. Тамо, каже, у Америци, гуслари их навели. Певају како Срби страдају и ратују." А Вићентије Јевђенијевић прича о стравичном потапању чувене лађе „Галије" у Средоземном мору и о не-

обичној песми једног српског војника који се спасао на дасци: „Певао целу ноћ. Запео што год може, запео па пева.“

Избија, такође, и извесна свест о прошлости, заснована на народној песми, чак и тамо где би се то најмање очекивало: код поменутог социјалисте Стојановића. У њему се природно спајају мисао о Лењину и народна песма о граду Леђану. Пун сумње у домаћу буржоазију, он и не помишља да посумња у древну народну песму: „Ту сам ишао да видим град Леђане где је Милош Војиновић незван дошао у сватове.“

Али, тај епски дух и јунаштво имају и наличје у оној познатој динарској плаховитости о којој је добро писао Јован Цвијић. Овде, један наш војник у Алжиру удариће домаћег стражара и због тога изгубити стечени чин поднаредника; а други ће јуначки задобијену Карађорђеву звезду олако изгубити тучом са својим официром. Ето, и то смо ми...

Врло је занимљив и значајан податак да су од ових двадесет и осам казивача двојица водили дневнике. (Оба рукописа су иначе после рата у селу пропала). Тако се и овде потврђује да је број обичних војника који су у то време водили дневнике био врло велик. То није чудо: сељак је вековима неговао песму и свест о Косову, па је и тада одлично осећао величину догађаја у којима је учествовао. О тој појави један писац дневника врло лепо и тачно је рекао Д. Паунићу: „Да остане реч за нама!“ Усмена реч се већ губила, и требало је да је замени друга, нова, писана.

Најлепше странице ове књиге испуњене су примерима древне народне етике. У сред ратног вртлога и ужаса, патријархални човек настоји да сачува своју душу. Иако се кроз Албанију немилосрдно остављају болесни и рањени, чак и они најближи, књига пружа и примере супротне врсте. Брига о другоме и другарство провлаче се кроз многа казивања. „Ја плачем, бре, целу ноћ, раздвајам се од другова а нисам плакао од куће кад сам полазио“, прича Љубомир Батинић. „Ми војници смо се волели. Постављани су парници, па кад један погине онај други да запише и сахрани. Чим један остане сам, он одмах тражи парника“, казује Радосав Марковић јединствен податак који по свему судећи, досад није забележен. Драгомир Ђорђевић на фронту уговара да се ожени непозна-

том сестром свог друга, ако преживи, и то после рата испуњава.

Постоји ред који се поштује и у највећим опасностима: напред најпре одлазе они неомеђени, и то одлазе сами, по својој вољи. Данило Кузмић нашао се са два брата у истом пуку и каже браћи: „Вас двојица имате жену и децу – ви идите у позадину, а ја ћу на бојиште“. Светозар Алексић први полази преко залеђеног моста изнад смртоносног амбиса, јер он нема жену и децу. И још храбри другове. „Ја ако погинем, ништа се не секирајте“. Човештво је и у рату закон изнад свих других: „Као болничар ценио сам само човека. Ма од које вере био, он је од људског постава“, говори Божидар Милић. Старе народне представе о добру и злу васкрсавају и на бојиштима, потврђујући се новим искуствима. Млади војници усрдно уче од старијих: „На положају избегавао сам намерног нишањења. Јер то су ми говорили старији војници: кад га нишаниш, нећеш добро да прођеш“.

Такав је и однос према непријатељима: Швабама, Бугарима, Албанцима. Износе се увек појединачни примери, без уопштавања и без мржње према народима. Наводе се суровости, чак и према изгладнелим војницима, али и доживљаји друге, супротне врсте. Према Бугарима запажају се два односа: званични, командантски, и обични, војнички. О Божићу и Ускрсу војници не само што не пуцају једни на друге, већ и разговарају и посећују се, иако „нису официри то волели“ (М. Матејић). На крају рата наши и бугарски војници се поздрављају, „а официри, и наши и њини ћуте.“ Упечатљив је и онај сусрет двеју извидница, бугарске и наше, о којем прича Љ. Батинић: „Они дођоше до нас, ми до њи“. Нити смо ми њи'дирали, нити они нас. Они се вртоше на њину страну, ми на нашу.“ Провлачи се тихо обострано уверење: да је рат ствар команданата а не народа.

Захвалност према добром другу и добротинитељу остаје неизбрисива. Њима се пале свеће у цркви и у дубокој старости. А захвалност према Французима прелази у дирљивост и као да нема граница. „Бољег народа не постоји од Француза“, истиче Живадин Чокић. А М. Матејић даје јарку слику: „Да ми кућу упале, опет би'их волео“.

Приметна је и општа скромност ових бораца. Нико не прича о свом јунаштву, чак и када је оно видно, већ о туђем.

Своја дела се пре умањују него увеличавају. Скромни у патњи и жртви, они остају скромни и у победи. У наше дане, кад је настало невиђено уновчавање револуције, било би добро да се стално подсећамо етике ових људи из народа. Ниједан од њих, борећи се, и не помишља о неком личном успеху, признању или користи. Штавише, они мирно остају чак и без оних предности на које имају право. Драгомиру Ђорђевићу не треба чин који хоће да му врате: „Не треба, реко, ништа, ја с њим не идем на орање, ја сам сељак, реко, и дошао сам кући као војник без чина.“ А Љубомир Батинић остаје чак и без инвалидине, иако је на петнаест места рањен: „Нисам тео да се тискам ни за пензију ни за валиду, ни за ону возњу аутобусом“. И брат му у томе сасвим одобрава: „Как' оћеш, каже Љубомире, али и ту валиду, и то даје сиротиња, мука, уз порез. И то је горка пара“. Нису ли ово примери за читанке? У најбољем случају, сељак је од слободе очекивао, да поврати, ако се може, нешто од своје изгубљене стечевине. Отуда овде врло узбудљиво делује опширна прича Чедомира Милановића како је на крају рата на Косову препознао и затим, уз многе муке, повратио своја кола, која постају цео један симбол. Њихова највећа награда уствари је оно вечно сељачко задовољство од поштено обављеног посла, а посебно од уједињења са браћом и стварања нове велике домовине. Живко Аврамовић испољава ту радост ствараоца: „Да видимо колика је и докле та наша држава Југославија“. А Љубомир Батинић у старости највише жали што није обичао унука војника у Словенији: „Да видим за шта смо се ми борили и колика је та наша држава. Само то.“ Заиста: само то! И ова књига потврђује да су и у народу најдубља задовољства она душевна.

Укратко, овај зборник је широка панорама наше народне психологије, погледа, мишљења, поступака; па чак и народне парапсихологије. Дотиче се и невидљива, тајанствена страна појава и живота. Говори се и о предосећањима смрти која се обично испуњавају, као и о знацима по којима се одаје онај што ће погинути. Има и необичности које се памте: кад је Батинић на ратишту осетио мирис тамјана, ракије и пилава, а друг – очигледно искусан – објаснио му: „Твоји деле данас на гробљу за твоју душу...“ И заиста, на тај дан, уочи Крстовдана, пошто се било чуло да је погинуо, родбина је била изнела на гробље тамјан, пилав и ракију за душу погинулог

војника. А Данило Радојевић мирно прича како је био умро, па се повратио.

Остаје нам велика тајна њиховог приповедања. Разумљиво је да свих ових 27 казивача нису могли бити изразити приповедачи, али зачуђује да су од свих њих само двојица, тројица испод општег, високог дмета целине. Они су се овде истински чудесно расприповедали, готово војујући по други пут. У њима свима потајно пребива слух за причу и дар запажања: од приче о краљу Петру, како јуначки креће у бој (код Љ. Батинића) до приче о командировом овнићу Белом Јови који неочекивано, од намењене славске жртве, постаје драги ратни сапутник јер га је војска (сељаци!) заволела и није дала да га закољу.

У њиховом приповедању све је оживљено: „Кад се цар Фрања угрувао“ (Д. Ђорђевић), „куршуми само шапућу“ (Ч. Милановић), „у мору удавила му се лађа“ (Љ. Батинић)...А ево како Тихомир Миљковић описује растанак са топовима: „Онда смо ископали рупе и саранили топове. Сарањујемо топове па ћутимо и тута нас притисла кода сарањујемо неког најближег. Плачу тобције, заплака се и командир.“

С друге стране, дуго жуђени пробој Солунског фронта у знаку је такође живо запамћене и представљене светлосне паљбе: „Можеш у пола ноћи да узмеш конач и уденеш иглу – таква је била ватра.“ (Р. Петровић). Осећање за реч каткад прелази у праву утанчаност, као што је ова игра речи са глаголима врнути и мрднути код Љ. Батинића: „Ми смо врнули са оног места дваес-тријес метара, случајно, реко Бог, таман смо ми врнули, а оно граната! Да нисмо мрднули, ни један не би мрдуо.“ То је већ прича расног приповедача.

Како то да су скоро сви ови причаоци својих „удешаја и преживљаја“ (што би рекао један од њих, С. Алексић) у исто време прави приповедачи, или, можда, тачније, постали прави приповедачи? Откуда та чаролија, то мало чудо: да су ови ратници, у дубокој старости, на прагу смрти (већина је већ помрла), проговорили тако живо и надахнуто, с правом младалачком свежином? Човек се нехотице сети Вукових стараца: Старца Рашка, Старца Милије, старе и следе Живане, Филипа Вишњића... Као из неких старих остава, где се чува добро вино, они нам извлаче приче какве само живот може да створи и само усмена реч уме да уобличи. И ту је негде од-

говор и одгонетка. Сви они долазе из оне вековне и свакодневне народне усмене школе. Одувек се ту живело и надживљавало, исказивало и трајало – усмено. Дар причања и дар памћења ишли су углавном упоредо и били нешто најобичније. Свака важнија реч остајала је урезана у сећању и затим је верно навођена, да би и истина и прича биле што живље и потпуније. (Отуда и овде нема посредног навођења ни препричавања туђих речи: све је у облику разговора, којег је књига пуна.) Прича је ту била најлепша посланица, а лепа и мудра реч – светиња. Поготову онај ко је нешто необично доживео или дознао био је дужан да то саопшти, тј. долично исприповеда, својој заједници, роду, селу; и да затим то и у другом, нарочито свечанијим приликама понавља. Пажња, поштовање и тражење од стране слушалаца долазили су као највећа надокнада и награда за преживљене патње, и као ослобођење од њих. При том, истинитост збивања се обавезно чувала (јер би иначе подсмех средине био немилосрдан), али се и казивање временом неизбежно дограђивало, пречишћавало, кристалисало. У будној сарадњи са слушаоцима казивач је осећао шта је важно и чему треба посветити већу или мању пажњу. Тако је прича од личног исказа постајала заједничко дело, забава и поука за друге, посебно за млађе и – за времена која долазе.

Тај притајени, исконски народни слух за причу, који је само чекао своју прилику, у дугом и судбоносном ратовању обогатио се силном грађом и затим се само развијао, расплесавао...

Књига најдубље народна, збирка двадесетосморице врло обичних и врло необичних бораца и приповедача, ово је у исто време и књига ауторска, с печатом двојице сасвим изузетних прегалаца. Јер, док су ове приче најприродније израстале у својој сеоској средини, пред радозналим и захвалним слушалаштвом – извући их, оживети и васпоставити у друкчијим, промењеним околностима, уз магнетофон и „професионално“ запиткивање, већ само то представља подвиг уметности и упорности. А с друге стране, подвиг у најпунујем смислу вуковски. Ово је, сада лепо видимо, посао који је неко морао да обави, а који више нико не може да уради. Требало је да иоле среће (односно, памети!), да имамо бар десе-

так оваквих збирки, из сваког нашег краја; а ми добијамо, ево, једва једну, у последњем часу.

О мучним ратовима 1912–18. године и нашој најтежој теми Албанској Голготи, досад су највише говорили официри и интелектуалци, а понајмање онај кији је те ратове носио и добио – обичан војник, сељак. Сада се овај први пут јавља у својој, и то овећој, књизи, и о предмету на којем су се поломила толика пера (међу њима и Нушићево) први пут се говори непатетично и чисто, изнутра, драгоценом једноставношћу казивања.

То је златна књига о „величини малених“, о људској патњи и злу, о отимању и одупирању, о човековом духу и његовој победи, са дубоким и скоро мучним утиском истинитости. (Она потврђује, на пример, да је краљ Петар био у праву када је у свом „Ратном дневнику“ 1915. године највише оцениу давао том обичном војнику насупрот савременом историчару који тврди да је краљ сељаке „идеализовао“ (!) Прворазредно сведочанство, многоврсна и драгоценна историјско-научна грађа, ово је истовремено и популарно и забавно штиво, књига подједнако за народ и за елиту, за истраживање и за уживање, с оном сложеном једноставношћу и дражима коју имају народне песме и приче. И зато и ово дело заслужује и захтева да се што пре и у што већем броју врати народу из којег је дошло, да би постало, попут Вукове песмарице, нова општенародна читанка.

Драгиша Витошевић

Митар Николић

ДРЖАВНИ КОЊ

Митар Николић, рођен сам 1891. године у Ватошеву. Основну школу учио сам пола у Ратару, пола у Ватошеву. Бавио сам се земљорадњом. Отац ми се звао Милија, исто земљорадник био.

Дакле овако:

Деветсто дванаесте ступио сам у кадар. Из Ватошева отишао сам у Алексинац, у пети брдски артиљеријски пук, Трећа шумадинска дивизија. Ту смо били мало, па одатле кренемо за Призрен. Пешке! Пешке смо ишли за Призрен, није имало возова.

ПРЕКО ДРИНЕ У Призрену останемо тако до
ТАМО И ОВАМО деветсто четрнаесте. И ту оперишу мене од бруха, артиљерцима то некако следовало; био сам осам дана овамо, осам дана онамо — осам гладовао, осам лежао. И објавио се рат аустријски.

Пођемо од Призрена за Ораховац. Па одатле продужимо до Суве горе, до Дрине. Али кад смо стигли близу Вишеграда, Аустро-Угари порушили ћуприју. Прелазили смо у Босну помоћу сплавова. Војска сама направила сплавове од мотака, брвана, и на сплавове и војска и артиљерија, све. Свака посада код свога топа, запрега — коњи исто.

Пређемо ми у Босну, и отидемо до Романије. И ту зауставе нас: ушли Аустријанци у Србију. Па се повлачи, па се повлачи, па ноћу, па дању, али више ноћу. Па се повучемо на Дрину. Опет на сплавове, из Босне у Србију.

Дођемо до Чачка па смо, богами, прешли Чачак. Па нас одатле поново врате Вишеграду. Дошли смо опет до Суве горе, али нисмо ишли истим трагом.

ПОГОДИМО И ту швапски авион, то је сефте
ШВАПСКИ АВИОН био авион, кренуо у извиђање:

пође од Црног врха ка Сувој гори. На топу смо били поручник Раденковић, ја и послуга. Кад је наишао тај авион, они сви побегоше, мислили су да ће да бомбардује, ја смо и Петар остали сами. Петар је био по чину поручник, а по вери муслиман. Каже:

„Митре, шта мислиш ти? Хоћемо ли да бегамо и ми?“

„Ја нећу, велим, да бегам одавде. Не знам где ћу! Него ја ћу на продужник, а ви на нишанску тачку.“

Послуша поручник мене, што треба ја њега: он на нишанску тачку, а ја на продужник: лево-десно, лево-десно, циљамо авион што кружи над нама. Како поручник ухвати циљ горе, он лупи руком а ја окресих. Авион се запали. Одједном запали! И поче позади да пуши; лете, вуче се, лете, вуче се... И дим за њим. Тера, тера, нема да кружи, пошао право доле. А наши коњи били у једној јаруги, поручников и мој коњ. Поручник викну:

„Коње дај овамо!“ — он узјаше једнога, ја другога, напред!

„Где ћемо?“

„Оде, каже, право до муниционе колоне.“

Авион већ сасвим ниско лети, пада према муниционој колони.

Кад ми тамо — он пао и гори. Приђемо ближе — два човека још нису изгорели у њему, али захвата их пламен... Само њих двојица, никог више у авиону. Изгоре све.

Кад смо се вратили у јединицу, командант каже томе поручнику Раденковићу:

„Ти — за капетана! — а мени: Николић — за каплара!“

„Не, не, хвала, велим, два пута да учим регруте — слабо ја то волим.“

Швабе још нису биле прешле Дрину, а ми од Вишеграда добијемо наређење да пођемо ка Београду, да помоћ дамо са брдским топовима. Јурили смо да помогнемо десном крилу. Јој, како су ту напали били!

Стигли смо, прихватили борбу свуда, и гинули!

ЦРЧЕ Била је јесен, деветсто петнаесте,
ДРЖАВНИ КОЊ сте, био сам у извидници па пребачен у ордонансе, носим депеше.

Даде ми командант да носим депешу у једанаести пук са коњем мојим Зеканом. (Има батеријски коњи што вуку топове, и батеријски јахаћи.) Кренем с њим према Дрини, а пушке тамо пу-пу-пу. Борба се води. А тек коњ: ии-ааа! — коњ врисну. А ја га ћуткам, ташкам мало руком одуд-отуд по врату да би га смирио. Борба се води, а коњ се опет јави — отвара мету. Па како сам држао пушку пред собом, ја га сасвим лагано ударим одозго, некако међу уши. И — коњ паде као покошен, само се пружи! Извучем се, почнем да га гурам, да вичем да се дигне — ништа, мртав. Ја брже, у трк, однесем тамо команданту акт, предам. Чекам одговор на вратима шатора — све мора у секунд: и депешу, и одговор, и све да предаш. Даде ми командат одговор, викнем ја, пешке, па потрчи, па потрчи — тамо где је он, јадан, остао лежећи, цркао. Узмем онај прибор, откопчам га и ишчупам, па натоварим на леђа — еј, куку мени за снагом! па 'ајд, па трчи, па трчи — па стигнем код команданта овамо. Командант био неки Антоније Пекић, Пироћанац, лудо строг био. Био по чину мајор. Ја сав у голу воду, збацити прибор пред шатором.

„Шта то тресну?“

„Причаћу вам“ реко'. Каже:

„Улази овамо унутра!“ — у шатор, велики шатор.

Уђем, поздравим га. Каже:

„Шта си то учинио?“

„Црче коњ!“

„Како то?!“

„Тако, црче коњ и — ето. Паде и црче.“ Каже:

„Ти си га убио!“

„Нисам, реко', нисам га убио.“ Каже:

„Добро, видећемо.“ Па позва стражара: „У кочиће! Изведи га пред шатор и удри четири кочића. У ставу мирно да стоји.“

Киша пада, ја сав мокар. Стојим у кочићима. Кочићи ниски, до испод колена, само колико су ноге да се стане; да се помериш нит можеш, нит смеш. Стајао сам мирно сат и више. Молим оног стражара:

„Пусти ме да чучнем на колена, бога му пољубим! Ноге ме боле, црче се од стајања.“

Боже сачувај! Не да. Стајао сам два сата. Смени се, дође други стражар. Ухвати ноћ. Тај други стражар дозволи да чучнем, да седнем. Ту разговарамо, и он гледа онамо у шатор, командир утулио светло и легао да спава. Ако се пробуди, да ми јави. Тако до ујутру: смењују се стражари, гледају у шатор и чувају мене.

Ујутру, мајор устаде, брије се, бркове уређује, умива, модерује се пред шатором. Ја и даље стојим под стражом, чекам; позвали лекара да прегледа коња. Чекај, чекај, то чекање ми теже било него све друго. Кад — дође ветеринар и два болничара — сви на коњима, носе ашове, и ножеве да деру. Коња. Пођемо и нас двојица, ја и стражар, мене стражарно терају.

Дођемо тамо, коњ се надуо. Одраше га часком. Доктор прегледа, прегледа, ништа не говори. Кад са свих страна прегледа, подиже главу и рече командире, али тако да ја не чујем, тамо њиним језиком:

„Колика“ — то сам по устима познао да је рекао, нисам чуо. „Јака колика“* — и онда куд који, мене ослободе, заврши се то некако.

ЈОЈ, КАКО СУ БИЛИ НАПАЛИ У посади ја сам био први нишанција. Били смо са батеријом према Косјерићу, у врбљаку, нема брда, нема ничега, него равница једна лудо велика. Јој, како су ту напали били! Видим лепо Швабе како иду према нама. Ту сам рањен у ногу, од пушке рањен. Превијен сам, лежао неколико дана па опет у батерију. Кад Швабе на нас, ми пуцамо, добро смо их тукли док је трајало муниције, али кад смо остали без муниције!

* Колика — грчеви у стомаку.

Повлачење. Бугарска ударила. Сад идемо тамо, на Бугарску! Са топовима, коњи вуку топове. Али куд ћемо пре кад нас притиснули — одуд Швабе, отуд Бугари!

Повлачимо се према Црној Гори.

Пред Црном Гором остависмо топове, нема пута да прођемо. Онеспособимо топ и свалимо га с пута у реку. Ми прелазимо како ко зна. Са нама се повлачи и народ. Коморе нема, снабдевања никаквог. Нисмо имали шта да једемо. Ја сам дао нове новците цокуле за три кртоле — три кромпира, једној девојци што чува трап. Ја замолим:

„Молим вас, дајте ми један кромпир да повратим душу.“

„Да ми даш те цревље, каже, да ти дам кртоле.“

Ја једне на ногама, а нове на леђима, резервне. Шта ћу, скинем и дам. Она даде три најкрупнија кромпира, три кртоле.

КРОЗ АЛБАНИЈУ Кроз Албанију идемо куд ко
КУД КО ЗНА зна. Иде свако засебно. Ја сам
ишао са једним мојим поднаред-
ником из Сипића. Ноћу, само ноћу идемо. А дању лежи-
мо у шуми. Шврљамо, тражимо кромпире где има, копа-
мо, печемо те једемо. Време опасно: пада снег, снег на
земљи. По шуми, по планини, мртвих људи пуно: где
заноћо, Арнаути га ту убили. Један мој добар другар,
из Шума, имао код себе десет дуката, ушивени у ткани-
цама. И каже мени: „Митре, док ја живим, не бој се.
Пара ево имам“ — био добар газда у Шумама, звао се
Милета Вићентијевић, жена му из Ватошева. Јаше ждре-
бицу, а стриц му јаше кобилу. Зашли смо били већ да-
леко у Албанију. Пресретну Милету и стрица му. Стриц
да кобилу Арнаутину и бегao пешке, а Милета није дао
ждребицу, него бегao јашући. Они га гађали и убили,
опљачкали га, скинули му одело и све, све!

Носим пушку, нож, фишеклије три, и торбу, сад сам пешак, под ратном спремом стално. Ја нисам ником ништа узео, али кад смо ишли кроз Албанију и неки наши су плљачкали. Један био, неки Живан, он је претресао куће, народ, Турке нарочито.

КАКВИ СУ ОФИЦИРИ Официри су, кад се повлачимо кроз Албанију, меки према војницима као сир, иначе су строго поступали. Нарочито кад смо били у кадру у Призрену.

(У Призрену, у кадру... Командир ме звао Шиља, ја сам најбоље умео да се окрећем на лево и на десно и да показујем телесно све што хоћеш. Најбољи сам војник био. Командир командује, неки Милан Рабреновић, ја на десном крилу до челног. Каже: „На десно равнајс!“ — а ја ништа, замислио се, забринуо се. Опет: „На десно равнајс!“ — ја опет ништа. А тек он допаде пред мене! Шта ће сад? А он одгурну оне војнике од мене, па сабљом мене преко груди: шљус! Она се сави па уједе као змија. Као змија! То је једино што сам добио за мојих седам година војске. Жалио ме после, било му криво, после рата узео ме за посилног. Официри су тукли војнике као волове, по двадесет пет батина ударао неки Марко Пауновић, наредник. Он носио тојагу као замећку. Тојагу! Није се одвајао од те тојаге, то му је била служба. Томе Живану што успут пљачка, ударио због крађе двадесет пет батина. Био га тај наредник, убио га ка' гузицу. Ја не би' дозволио оно, не би'...)

ГРУНУ И ЛАЂА ОДЕ И терали смо тако до мора. До-
ђемо у пристаниште Сан Ђовани.
Стиже војске на хиљаде, стиже
бежанија, народа, народа... Деца све јашу говеда. Деца
јашу јунице, краве. Официри су на коњима, али обукли
су одело друго. Имало и војника на коњима, то су били
коњи које су потерали од својих кућа.

У Сан Ђованију први пут сам видео море: докле
оком видиш све море. А на обали војска, народ, бежанија
— гладни, бедни, болесни. И мој брат рођени, и таст,
били су ту. И један Ратарац од Марковића са њима, звао
се Мијаило. Увече полегали под шатор њих тројица,
ујутру — Мијаило жив, а мој брат Драгутин и мој таст
Димитрије Руменић — они помрли. Нисмо их ни сахра-
нили, одвезли их и бацили у море.

Уз обалу примакнуте лађе, савезничке лађе дошле
за нас.